

Gescheiden werelden: wat mannen moesten weten over vrouwen: De secretis mulierum

BINEKE GLAS

Deze bijdrage gaat in op het lange en gevarieerde bestaan van teksten over vrouwengeheimen (*Secreta Mulierum*). Teksten die aan de basis staan van allerlei vooroordelen over de vrouw en die taboes uit onze tijd (en die van onze ouders en grootouders) begrijpelijker maken. Voor wie zijn ze geschreven en hoe werden ze gebruikt?

Welke vrouw van nu vindt de volgende uitspraken herkenbaar?

- de vrouw beleeft meer genot tijdens de geslachtsgemeenschap dan de man;
- jonge vrouwen menstrueren aan het begin van de maand, oudere vrouwen aan het eind;
- het is mogelijk dat een vrouw nadat ze bevrucht is nog drie maanden blijft menstrueren;
- arme vrouwen die grof voedsel eten hebben een heviger menstruatie dan rijke vrouwen die fijn en gekruid voedsel eten;
- door geslachtsgemeenschap met een vrouw tijdens haar menstruatie kan een man lepra krijgen;
- vrouwen in de menopauze maken met hun blik spiegels dof.

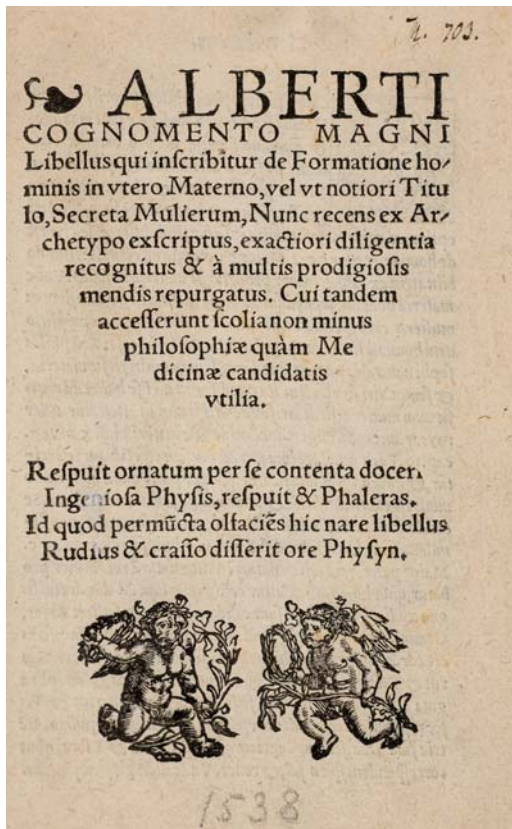
Zou dit vroeger anders geweest zijn? Herkennen zestiende-eeuwse vrouwen zich wel in deze beweringen uit een oude druk van 1538? We kunnen het hen niet meer vragen, maar er zijn redenen om aan te nemen dat ook vrouwen van toen dit als onzin zouden afdoen.

Er is er één schriftelijke getuigenis van een vrouw waarin dit soort uitspraken als onwaarheid, verzinsels en leugens worden bestempeld. Christine de Pisan schrijft in haar *Livre de la cité des dames* (begin vijftiende eeuw) dat het Latijnse werk waaruit bovenstaande uitspraken afkomstig zijn, het oorspronkelijk veertiende-eeuwse *De secretis mulierum* ('Over vrouwengeheimen'), geschreven is voor domme mannen, om hen te misleiden en te bedriegen.

Dat er slechts één negatieve reactie uit die tijd gevonden is, zou natuurlijk kunnen betekenen dat de meeste vrouwen zich niet stoorden aan deze ideeën – op deze ene feministe avant la lettre na. In de context van die tijd zijn echter allerlei verklaringen te vinden voor dit eenzame geluid. Er waren toen weinig vrouwelijke auteurs, men uitte niet zo gauw openlijk kritiek op dingen die in boeken stonden (het is misschien niet toevallig dat De Pisan haar kritiek in de mond legt van een allegorisch personage, Vrouw Rede) en veel vrouwen waren niet bekend met deze ideeën omdat ze dit soort werken niet lazen. Vrouwen in die tijd hadden nauwelijks toegang tot de wetenschappelijke wereld waarvan deze ideeën deel uitmaakten. Ze waren immers vrijwel uitgesloten van het onderwijs in het Latijn, de gangbare taal in de wetenschap. Kennis over hun lichaam deden vrouwen op in het orale circuit: door hun eigen ervaringen te delen met andere vrouwen. *De secretis mulierum* zal door weinig vrouwen gelezen zijn (afbeelding 1).

Voor mannen

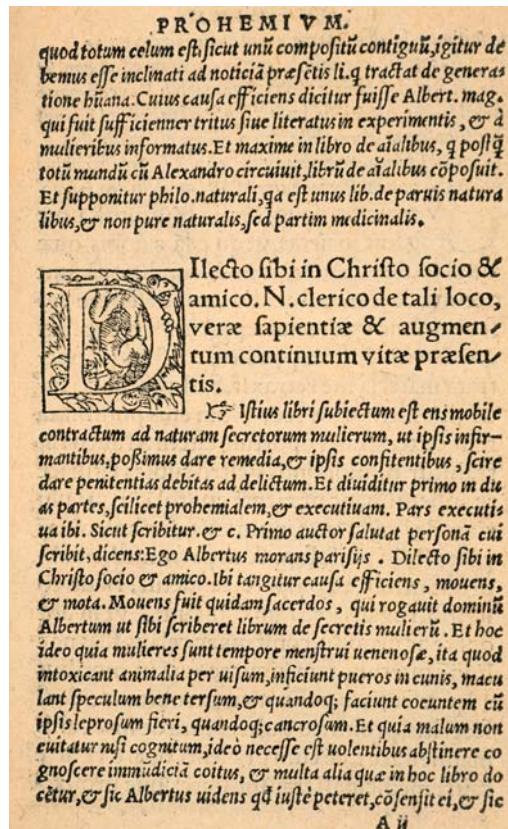
Wie waren dan wel die 'domme' mannen die lazen over vrouwengeheimen? Meteen aan het begin van zijn tekst maakt de auteur duidelijk tot wie hij zich richt: zijn medegeestelijke ('dilectissimo sibi in Christo, socio et amico, clerico in tali loco de vere sapientie'). Heel lang is aangenomen dat deze auteur de grote Dominicaanse geleerde Albertus Magnus (ca. 1200-ca. 1280) was. Tegenwoordig dateert men het werk iets later (eind dertiende of begin veertiende eeuw) en neemt men aan dat het door een van

diens leerlingen is geschreven. Het werk lijkt in een milieu van mannelijke geestelijken te zijn ontstaan.

Een verband tussen de geestelijkheid en een geschrift over de geheimen van de vrouwelijke natuur is niet zo vreemd als het misschien lijkt. De clerus is eeuwenlang verantwoordelijk geweest voor het doorgeven van gynaecologische als ook algemene medische kennis. Clerici hadden een groot aandeel in de geneeskunde.

Was het inderdaad de bedoeling om deze veelal geleerde mannen te 'bedriegen en misleiden'? Nee, deze mannen krijgen kennis over de vrouw aangeboden zoals deze in de geleerde Latijnse traditie beschikbaar was. Geleerde kennis was in die tijd boekenkennis en stamde uit de klassieke oudheid aangevuld door latere, grote Arabische geleerden. Het was uitzonderlijk om deze kennis te toetsen aan de eigen ervaring en af te keuren, zoals De Pisan doet. De meer gangbare benadering was om deze kennis als waar te beschouwen en tegenstrijdigheden via ingewikkelde interpretaties en redeneringen glad te strijken. Toch zou De Pisans oordeel over de bedoeling van dit werk een kern van waarheid kunnen bevatten.

Typering van *De secretis mulierum*

In *De secretis mulierum* wordt de theorie van de mannelijke voortplanting behandeld zoals bekend uit de natuurfilosofische traditie. Het is geen medisch werk dat gericht is op de praktische beoefening van de vrouwengeneeskunde. Deze laatste traditie wordt in deze bundel besproken in het artikel 'Boekenkennis en het vrouwelijk lichaam: van Trotula tot Jakob Ruf' door Orlanda Lie. Zo wordt in *De secretis mulierum* nauwelijks ingegaan op vrouwenkwalen, hun oorzaken en behandelingen. Wel is er aandacht voor zaken als de planeetinvloeden op de ontwikkeling van het embryo en het ontstaan van allerlei afwijkingen.

Het werk is al vroeg van vele commentaren voorzien, waarin wordt uitgelegd wat de auteur precies bedoelt en waarin aanvullende informatie wordt gegeven. De verschillende commentaren (er worden vijf commentaartradities onderscheiden) zijn vervolgens samen met de tekst overgeschreven en later gedrukt (afbeelding 2). In een ervan wordt ingegaan op het motief en de bedoeling van de auteur. Hij zou het werk op verzoek van zijn medebroeders geschreven hebben. Er worden verschillende bedoelingen genoemd: om vrouwen te kunnen genezen van hun kwalen, om te weten wat een

◀◀ 1
Titelpagina van een gedrukte uitgave van *De secretis mulierum* uit 1538 (Utrecht UB, O oct 703 Rariora).

◀ 2
Tekst en commentaar zijn in verschillende lettertypes gedrukt (Utrecht UB, O oct 703 Rariora, p. 2)

passende penitentie is voor hun zonden als zij komen biechten en om mannen te waarschuwen tegen de schadelijke vrouwelijke natuur ('menstrui venenosae; malum non evitatur nisi cognitum') en hen aan te sporen tot een kuis leven ('abstinere, caste vivere, cognoscere immuniciam coitus et debilitatem'). Allemaal goede bedoelingen, waarbij een beetje overdrijving of misleiding van de man over de aard van de vrouw de waarschuwing nog meer kracht bijzet. Heiligt hier het doel de middelen?

Het vrouwbeeld in *De secretis mulierum*

Welk beeld over vrouwen wordt in deze tekst gegeven? De belangrijkste ideeën zijn dat menstruatiebloed een giftige substantie is, dat vrouwen tijdens hun menstruatie gevaarlijk zijn voor mannen en dat sommige vrouwen een zeer verdorven karakter hebben.

Vanwaar deze angst voor de menstruatie? Dit soort ideeën hebben een lange schriftelijke traditie en worden al gevonden in de klassieke oudheid (onder andere bij Plinius) en later bij Isidorus van Sevilla. Ze hangen samen met het gangbare medische inzicht in de fysiologie van de vrouw, die enigszins afwijkt van die van de man. Doordat de vrouw a priori een kouder wezen is dan de man, kan zij haar voedsel niet zo goed verteren. Daarom menstrueert zij maandelijks om de restproducten van deze onvolledige vertering af te voeren.

Men stelde zich het verteringsproces in het menselijk lichaam voor als een kookproces, waarvoor veel warmte nodig was. Al het voedsel dat wij eten wordt via een aantal kookprocessen omgezet in de vier lichaamsvochten die de mens heeft. De belangrijkste hiervan is bloed, dat vervolgens wordt gebruikt om alle organen en lichaamsdelen te voeden. Gezondheid is afhankelijk van een goed evenwicht tussen die vier lichaamsvochten en van goed functionerende uitscheidingsprocessen waarbij overtolligheden worden afgevoerd. Zo kan de man zijn overtollige warmte goed kwijt door te zweten (via fysieke arbeid) en doordat het wordt omgezet in lichaamsbehang. Voor de vrouw is een regelmatige menstruatie essentieel: het is schadelijk als dit menstruatiebloed zich in haar lichaam ophoopt of als zij te veel bloed verliest.

In *De secretis mulierum* wordt dit 'neutrale' beeld van de menstruatie aangedikt tot een taboe op menstruatiebloed. Het is niet alleen schadelijk voor de vrouw zelf, maar ook voor haar omgeving. De baarmoeder wordt vergeleken met een riool. In de menopauze vergiftigt het van binnen opgehoopte

menstruatiebloed de ogen van vrouwen, waardoor ze met hun blik spiegels dof maken en baby's besmetten. Ook doet menstruatiebloed een groene tak van een boom verdorren en veroorzaakt het hondsdolheid. Uit haren van een menstruerende vrouw, een winter lang onder vruchtbare aarde bedekt, groeit in het voorjaar spontaan een slang. Mannen kunnen besmet raken met lepra door geslachtsgemeenschap met een vrouw tijdens haar menstruatie. Ook zijn er slechte vrouwen die mannen opzettelijk besmetten door via ijzerpoeder in hun vagina het mannelijk geslachtsdeel te verwonden.

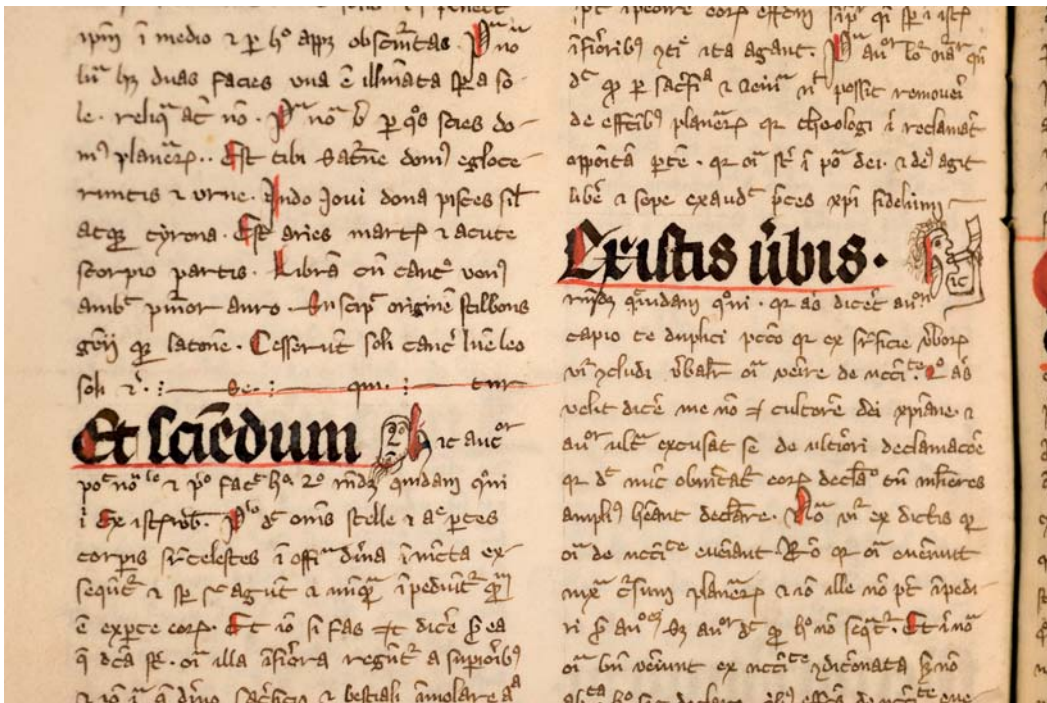
Deze negatieve beelden, waarin de vrouw als gevaar voor haar omgeving wordt gezien, zijn ruim verspreid door deze tekst. Een onderzoekster betoogt zelfs dat het werkje door theologen gebruikt is ter rationalisering van heksenvervolgingen in de vijftiende eeuw en later: met deze wetenschappelijke autoriteit werden kerkelijke uitspraken over de slechte aard van de vrouw ondersteund.

Overlevering en populariteit

Dat dit werk erg populair was mag worden geconcludeerd uit de overlevering: ruim honderd handschriften, meer dan vijftig drukken uit de vijftiende eeuw en meer dan zeventig uit de zestiende eeuw. Als we ervan uitgaan dat wat overgeleverd is maar een klein deel is van wat er ooit geweest moet zijn, dan was dit werk gedurende vele eeuwen ruim verspreid.

Zijn er verklaringen te vinden voor de populariteit van deze tekst? De eerste mogelijke verklaring betreft de vorm van de tekst: geleerde kennis wordt in een vrij eenvoudige vorm kort en samenvattend behandeld (in circa vijftig pagina's), wat het geschikt maakt voor een breed publiek.

Een andere verklaring zou kunnen zijn dat dit werkje de nieuwsgierigheid van clerici bevredigde. Dat mannen het niet alleen lazen als waarschuwing maar ook als kennisbron over de seksualiteit van de vrouw, blijkt uit een ander handschrift van deze tekst (Hamburg SUB, Codex medicus 798, eind vijftiende eeuw). Hierin is een selectie van de tekst (zonder commentaar en zonder de meer filosofische uitweidingen) uitgebreid met een negental pagina's dat het beste is samen te vatten als 'hoe een vrouw te verleiden en te beslapen'. Hier worden mannen niet zozeer gewaarschuwd als wel voorzien van nuttige tips over de seksuele omgang met vrouwen. Dit tekstgedeelte lijkt eenzelfde functie te hebben als tegenwoordig boekjes over seksuele voorlichting.

◀ 3
Een gedeelte van Hs. 723,
fol. 63v (Utrecht UB).

Deze aanpassingen in de tekst (weglatingen en aanvullingen), die vooral in de handschriftelijke overlevering voorkomen, wijzen op een multifunctioneel gebruik. Dit gebruik voor verschillende doeleinden is een andere mogelijke verklaring voor de populariteit van het werk.

Een laatste mogelijke verklaring is dat vanaf de vijftiende en zestiende eeuw steeds meer mannelijke artsen zich op het gebied van de vrouwen-geneeskunde, voorheen het domein van de vrouw, begaven. Deze artsen hadden behoefte aan teksten met kennis over het vrouwelijke lichaam; en ook De secretis mulierum voorzag hierin. Deze verandering kwam voort uit een theoretisering en professionalisering van de geneeskunde en werd ook deels gemotiveerd door een kerkelijke bezorgdheid over de ziel van het ongeboren kind die niet verloren mag gaan voor het eeuwige leven. In de geneeskunde kreeg boekenkennis steeds meer gezag ten koste van orale kennis; en daarmee werd vrouwen-geneeskunde het terrein van de man.

Collectie van de Universiteitsbibliotheek Utrecht

De vier exemplaren, die de Universiteitsbibliotheek Utrecht in haar collectie heeft, weerspiegelen de ruime overlevering van De secretis mulierum. Het handschrift en de drie oude drukken bevatten alle vier vrijwel dezelfde tekst en hetzelfde commentaar (commentaar A genoemd). Het commentaar is in het handschrift echter uitgebreider; in de drukken

is het commentaar ingekort en visueel herkenbaar gemaakt door een ander lettertype te gebruiken.

Het handschrift maakt deel uit van een verzamelmecodex (Hs. 723, signatuur 1 M 1). Het beslaat hierin 32 folia en wordt in de later toegevoegde inhoudsopgave omschreven als Tractatus astrologicus de generatione. Aan het slot van het eerste stukje commentaar wordt echter een andere titel genoemd: Secreta mulierum et virorum ('Geheimen van vrouwen en mannen'). Het betreft het oudste overgeleverde handschrift van de tekst met commentaar A (gedateerd 1353). Het is samengebonden met enkele werken over astrologie (onder andere Johannes de Sacrobosco, Geo Pubarchius, Gerard van Cremona) en een groot werk over diëten (Isaac Israeli). In deze vrij dikke verzamelmecodex (24 x 16 cm) met 156 perkamenten folia is de tekst in een wetenschappelijke context geplaatst (afbeelding 3).

De drie oude drukken zijn alle drie veel kleinere boekjes (16 x 11 en 12 x 8 cm). De oudste (signatuur O oct 703 Rariora) dateert uit 1538 en is gedrukt te Antwerpen. Het bevat alleen deze ene tekst getiteld: De formatione homine in utero materno ('Over de menswording in de baarmoeder'). De tweede oude druk (signatuur Rariora duod 90) dateert uit 1571 en is gedrukt te Lyon. De tekst, die hier De secretis mulierum heet, is samengebonden met een andere tekst van Albertus Magnus (De virtutibus herbarum, lapidum et animalium quorundam), samen 238 pagina's. De laatste oude druk (signatuur THO: ALV AB

HS
M1

riora

oct.
03

ARIORA
duod.
90

*Libri
Magis
1771*

AB 34

34) dateert uit 1625 en is gedrukt te Straatsburg. De tekst heeft hier dezelfde titel en is met hetzelfde werk samengebonden als dat hierboven, maar bovendien met een derde werk, *De secretis naturae* van Michael Scotus (samen 342 pagina's). Alle drie drukken bevatten precies dezelfde tekst met commentaar, alleen de jongste druk heeft ook een index aan het eind (afbeelding 4).

Deze collectie uit de Universiteitsbibliotheek Utrecht laat zien dat de tekst in de loop der tijd losgeweekt is uit zijn wetenschappelijke context. Niet alleen ontstaat er een steeds stabielere tekst, ook lijkt het praktische nut steeds belangrijker te worden. Kleine handzame boekjes, met uiteindelijk het gemak van een index.

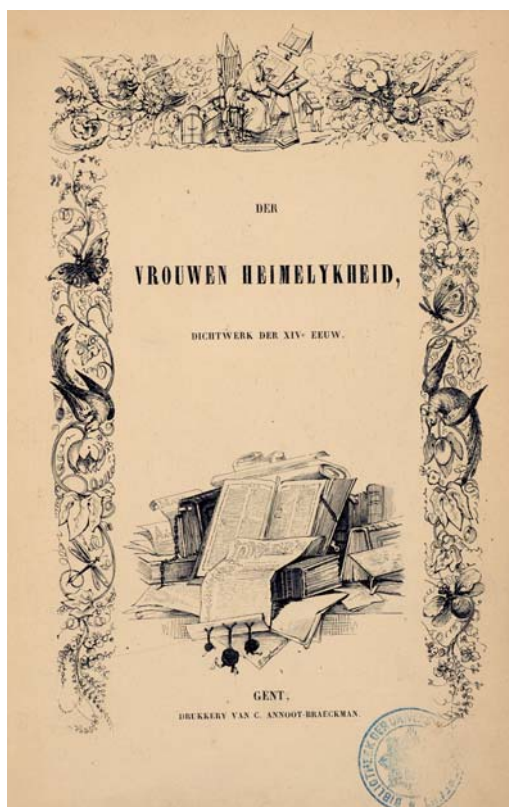
Volkstalige bewerkingen

De aard en populariteit van deze Latijnse tekst brachten mee dat hij geschikt was voor popularisering in de volkstaal: hij is in een vijftal volkstalen vertaald of bewerkt, waaronder het Middelnederlands. Een (letterlijke) vertaling ervan kennen we hier niet, maar wel vier bewerkingen. Twee verschillende bewerkingen onder de titel *Der vrouwen heimelykheid*, beide in versvorm, en twee gedeeltelijke prozabewerkingen (waarvoor ook andere bronnen gebruikt zijn): één getiteld *Der mannen en vrouwen heimelykheit* en één *Het boeck van Albertus over vrouwengeheimen*. Hierdoor werd een nog groter publiek bereikt, namelijk ook zij die geen Latijn kenden.

Van één van deze bewerkingen, het Gentse handschrift van *Der vrouwen heimelykheid* uit het begin van de vijftiende eeuw, bezit de Universiteitsbibliotheek Utrecht twee exemplaren in een negentiende-eeuwse editie (uit 1843, signaturen L ME-VI0U-B-1#RAR en Moltzer 1 J 10). In deze tekst is sprake van een vrouw als opdrachtgeefster en als aanbodene tot wie de auteur zich rechtstreeks richt in de lyrische passages, die door de hele tekst verspreid zijn. Hij verleidt en onderwijst haar tegelijkertijd; zij krijgt zelfs een naam in het acrostichon (de rode lombarden, sierletters waarmee telkens een nieuwe passage begint in dit gedicht, vormen samen de naam 'Margareta Godevartse uut Udim'). Hier wordt een spel gespeeld met literaire conventies uit het hoofse genre (afbeelding 5). Worden deze ingezet voor een werkelijke liefdesrelatie of om de kloof naar een lekenpubliek te overbruggen? En was dit dan een vrouwelijk aristocratisch publiek? Het onderzoek naar de rol van vrouwen als opdrachtgeefster, bezitter/gebruiker en beoogd publiek van dit soort teksten is nog gaande.

Literatuur

- Green, Miranda, *Making Women's Medicine Masculine. The Rise of Male Authority in Pre-Modern Gynaecology* (Oxford, 2008).
- Lemay, H.R., *Women's Secrets. A Translation of Pseudo-Albertus Magnus' 'De secretis mulierum' with Commentaries* (New York, 1992).
- Lie, O.S.H., *Vrouwengeheimen. Geneeskunst en beeldvorming in de Middelnederlandse artesliteratuur* (Amsterdam, 1999).
- , 'De verliefde leraar; liefdesverzen in Middelnederlandse artesteksten'. In: R. Sleiderink, V. Uyttersprot en B. Besamusca (red.), *Maar er is meer. Avontuurlijk lezen in de epiek van de Lage Landen. Studies voor Jozef D. Janssens* (Leuven, 2005), p. 239-256.
- Pisan, C. de, *La cité des dames. Vertaling en inleiding*: E. Hicks en T. Moreau (Parijs, 1986).

◀ 4

De exemplaren van *De secretis mulierum* in bezit van de Universiteitsbibliotheek Utrecht: Hs. 723, O oct 703 Rariora, Rariora duod 90, en THO: ALV AB 34.

◀ 5

Een vrouwelijke opdrachtgeefster en aanbodene in *Der vrouwen heimelykheid* (Utrecht UB, Moltzer 1 J 10, p. 1).